

מדרשי התנאים

מדרשי התנאים הם חיבורים פרשניים על ספרי התורה מחומש שמות עד חומש דברים.¹ מדרשים אלו מכונים גם 'מדרשי הלכה' מכיוון שהם כוללים דרשות הלכתיות כמעט על כל החומר ההלכתי המצוי בחומשים אותם הם מפרשים. אולם, מכיוון שמדרשים אלו מפרשים את פסוקי המקרא על פי סדרם, אין הם מתעלמים מפסוקים שאינם כוללים מצוות, ומשוקעים בהם גם דברי אגדה רבים. דרשות האגדה משולבות בתוך רצף הדרשות ההלכתיות ולעיתים הן באות ביחידות עצמאיות רחבות.

אופיים של מדרשי התנאים שונה מאוד מאופיין של המשנה והתוספתא, שאף הן חיבורים הלכתיים מתקופת התנאים. המשנה והתוספתא מסודרות לפי נושאים הלכתיים בסדרים ובמסכתות.² דרשות של פסוקים מופיעות בהן לעיתים רחוקות, וככלל ההלכות המופיעות בהן מובאות מפי חכמים ללא זיקה גלויה למקרא. לעומתן, מדרשי התנאים מסודרים על פי פסוקי המקרא והנושאים ההלכתיים בכל חיבור תואמים את המצוות בכל חומש. מדרשי התנאים כוללים כמעט רק דרשות פסוקים ולכל הלכה יש זיקה ישירה לפסוק המקראי.

שמות מדרשי התנאים

הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה מפרט את היצירה התנאית: 'וחיברו חכמי המשנה חיבורים אחרים לפרש דברי התורה... ר' ישמעאל פירש מאלה שמות עד סוף התורה. והוא הנקרא מכילתא, וכן ר' עקיבא חיבר מכילתא, וחכמים אחרים אחריהם חיברו מדרשות'.

אולם, לא כל החיבורים שעליהם מדבר הרמב"ם הגיעו לידינו.

החיבורים השלמים המצויים בידינו:

1. מכילתא³ דרבי ישמעאל- לספר שמות.
2. ספרא⁴ (תורת כהנים) – לספר ויקרא.
3. ספרי⁵ – לספר במדבר.
4. ספרי – לספר דברים.

עוד מספר מדרשים נשתמרו באופן חלקי ושוחזרו על ידי החוקרים.

5. מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי - לספר שמות.
6. ספרי זוטא – לספר במדבר.

¹ לא מצוי בידינו מדרש תנאים על ספר בראשית אך קיימת דעה במחקר כי היה קיים מדרש כזה בתקופת האמוראים ויתכן והוא אף שימש בסיס למדרש בראשית רבה.

² לדוגמא: דיני שמיטה יופיעו במסכת שביעית בסדר זרעים, והלכות שבת יופיעו במסכת שבת בסדר מועד למרות ששתי מצוות אלו מופיעות זו אחר זו בספר שמות פרק כג פסוקים י – יב.

³ מכילתא היא המילה הארמית: מידה, שיטה- במובן של חוק. מילה זו מקבילה למילה היוונית kanon שמובנה הראשוני הוא אמת המידה ובהשאלה שימשה כמנהג, כלל, חוק.

⁴ ספרא בארמית- הספר.

⁵ ספרי בארמית- ספרים. המדרש ספרי מפרש את הספרים במדבר ודברים.

7. מכילתא לדברים.

8. ולאחרונה, על פי מקורות עקיפים, שוחזר חלק קטן מספרי זוטא לדברים.

יתכן ונזכה בעתיד לגלות מדרשי תנאים נוספים.

מדרשי התנאים ובתי המדרש של רבי עקיבא ורבי ישמעאל

מדרשי התנאים דומים זה לזה באופנים שונים של פירושים לפסוקים. לדוגמא: כאשר המדרש מפרש מילה או פסוק מן התורה באופן מסוים, פירוש זה יחזור על עצמו בכל פעם שמילה או פסוק זה יחזור על עצמו בתורה.⁶ מכיוון שמדרשים אלו הם מדרשים פרשניים הם חוזרים על אותו הפירוש כאשר יש לכך צורך. ישנם פירושים שווים בכל מדרשי התנאים (בדרך כלל פירושים שהם פשוטו של מקרא) והדבר מעיד כי היו פירושים עתיקים שהתקבלו ונסדרו בכל מדרשי התנאים. מכיוון שפרט לחומש ויקרא הגיעו לידינו חיבורים כפולים לחומשי שמות, במדבר ודברים, ניתן לערוך השוואה בין החיבורים על אותו החומש ולבחון את שווה והשונה בין חיבורים אלו.

בעקבות השוואה שכזו, הציע הופמן לחלק את מדרשי התנאים לשתי קבוצות. כל קבוצה משקפת בית מדרש אחר מתקופת התנאים- בית מדרשו של רבי עקיבא ובית מדרשו של רבי ישמעאל. ההבדלים בין החיבורים המצביעים על מקורם השונה הם:

- **שמות החכמים** המופיעים בכל אחד מהמדרשים. בחיבורים מבית מדרשו של רבי ישמעאל הדרשות יובאו בדרך כלל משמו או משם אחד מתלמידיו. ובחיבורים מבית מדרשו של רבי עקיבא תהיה דומיננטיות לדרשות משמו ומשם תלמידיו. (לעיתים, משפטים המופיעים במדרשי התנאים באופן אנונימי מצוטטים בתלמודים מפי חכמים אלו או מפי אחד מתלמידיהם). ישנם חכמים שמופיעים בשתי קבוצות החיבורים, או שדבריהם נמסרו בשתי הקבוצות על ידי תלמידיהם.
- **המונחים המופיעים** בפירושים ובדרשות ייחודיים לכל אחד מבתי המדרש. למשל, בדרשה על חלק מפסוק, ישנו חילוף קבוע בין השאלה 'למה נאמר' (בית מדרשו של רבי ישמעאל), לשאלה 'מה תלמוד לומר?' (בית מדרשו של רבי עקיבא). כך גם בהצעת פירוש אלטרנטיבי לפסוק. בית מדרשו של רבי ישמעאל ישתמש בדרך כלל בביטוי 'אתה אומר x או אינו אלא y?'⁷ לעומת בית מדרשו של רבי עקיבא שישתמש בביטוי 'x'. יכול y?⁸ ועוד.⁹
- **שיטת המדרש ודרכי הלימוד** במדרשים השונים. הדרשות מבית מדרשו של ר' ישמעאל צמודות יותר למשמעות המילולית של הפסוק על פי העיקרון 'דברה תורה כלשון בני אדם', לעומת הדרשות מבית מדרשו של ר' עקיבא שנוטות יותר לשיטה דרשנית ודרשת כל פרט בפסוק, כולל מיליות ואותיות מיוחדות.¹⁰ מהבדל עקרוני זה נובעים הבדלים נוספים בדרכי הדרשה בין שני בתי המדרש. ההבדלים בשיטות הדרשה בין בתי המדרש השונים לא גוררים בהכרח מחלוקות על עצם ההלכה, אלא על האופן שיש ללמוד את ההלכה מן הפסוק.

⁶ תופעה זו קיימת גם במדרש בראשית רבה. ראה 'תופעת הכפולים' במבוא למדרש בראשית רבה.
⁷ לדוגמא: 'החדש הזה זה ניסן. אתה אומר זה ניסן או אינו אלא אחד מחדשי השנה?'. מכילתא דר"י בא, פרשה א.
⁸ לדוגמא: 'והקריבו זו קבלת הדם. יכול זריקה?'. ספרא נדבה פרשה ד, ד.
⁹ ישנם גם חילופים בין המונחים 'מגיד' לעומת 'מלמד', 'יכבד' לעומת 'מעשה', 'נם לוי' לעומת 'אמר לוי' ועוד.
¹⁰ דרכו של רבי עקיבא לדרוש כל פרט ופרט בתורה מתוארת באופן ספרותי בבבלי מנחות כט, ב. משה רבנו עולה למרום לקבל את התורה ומוצא את הקב"ה יושב וקושר כתרים לאותיות התורה (מוסיף את התגים הקטנים מעל האותיות בספר התורה). על תמיהתו של משה למעשה זה, עונה הקב"ה 'אדם אחד יש שעתיד להיות בסוף כמה דורות ועקיבא בן יוסף שמו שעתיד לדרוש על כל קוף וקוף תילין תילין של הלכות'. מתיאור ספרותי זה עולה, בין היתר, כי גישתו הדרשנית של רבי עקיבא מייצגת דעה הפוכה לגישה 'דברה תורה כלשון בני אדם'. מכיוון שספר התורה הוא דבר ה' ואינו לשון בני אדם, התגים המקשטים את האותיות נושאים משמעות להבנת דבר ה', בדיוק כשם שהאותיות שמתחתן נושאות משמעות כזו.

שיטות דרשה :

1. **ייטור** - רבי עקיבא דורש כל כפל לשון וכל שם שנשנה ולומד ממנו הלכות. דוגמת 'איש איש', 'הכרת תכרתי', 'בשל מבושל'. לעומתו רבי ישמעאל סבור כי כתיבה זו היא דרכה של התורה ואין לדרוש את ההלכה ממילים אלו אלא יש ללומדה באמצעות דרשה אחרת. בהקשר זה מפורסמת המחלוקת ביניהם ביחס לבת כהן שזנתה. בפסוק כתוב 'ובת איש כהן כי תחל לזנות את אביה היא מחללת באש תשׁרף' (ויקרא כא, ט). רבי עקיבא ורבי ישמעאל דנים על איזו בת הכתוב מדבר, בת פנויה, בת ארוסה¹¹ או בת נשואה. רבי עקיבא אומר כי גם בת ארוסה וגם בת נשואה שזנו עונשן בשריפה, ואילו רבי ישמעאל מצמצם את הדין רק לבת ארוסה. 'אמר לו רבי עקיבא: ישמעאל אחי, 'בתי' 'ובתי' אני דורש ('ו' החיבור לפני המילה בת מלמדת כי הדין קיים גם בנשואה). אמר לו: וכי מפני שאתה דורש בת ובת נוציא זו לשריפה?!'¹² (בבלי סנהדרין נא, ב).
2. **רשות וחובה** - רבי ישמעאל רואה בכמה ביטויים של התורה קביעת עובדה או אפשרות ולא בהכרח חובה, ואילו רבי עקיבא דרש מלשונות אלו כי התורה מחייבת. לדוגמא: התורה מתארת את המקרה של אדם המקנא לאשתו בחשד שזנתה במילים 'ועבר עליו רוח קנאה וקנא את אשתו' (במדבר ה, יד). רבי ישמעאל לומד מכך שכתוב 'וקנא' שתהליך הקנאה ובדיקת האשה הסוטה בבית המקדש היא רשות ותלויה ברצונו של הבעל. לעומתו רבי עקיבא סבור כי אם הבעל מקנא לאשתו וחושד בה כי זנתה התורה מצווה עליו להביאה למקדש ולבודקה.
3. **כלל ופרט ורבה ומיעט** - רבי ישמעאל דרש את התורה בשיטה של כלל ופרט, כלומר אם בא כלל ואחריו פרט, הפרט הוא הפירוש של הכלל ויש להבין את הכלל על פי אותו הפרט. אם בא כלל נוסף גם הוא מובן על פי הפרט וכולל רק דברים הדומים לו. לדוגמא: כאשר אדם פודה את פירות מעשר שני, מצווה עליו להשתמש בכסף על מנת לקנות בו אוכל ולאוכלו בירושלים. הפסוק מפרט מה יכול האדם לקנות בכסף זה. 'ונתת הכסף בכל אשר תאווה נפשך (כלל), בבקר ובצאן וביין ובשכר (ארבעה פרטים), ובכל אשר תשאלך נפשך (כלל) ואכלת...' (דברים יד, כו). רבי ישמעאל מזהה בפסוק זה כלל ופרט וכלל, ולכן דורש שהכללים בפסוק מכילים רק פרטים שדומים למה שהפסוק מפרט, ולכן מותר לאדם לקנות בכסף רק בעלי חיים והתנובה שלהם (חלב, גבינה, ביצים). וגידולי קרקע ומה שמופק מהם (לחם, יין, שמן וכו'). אך אסור לו לקנות דגים, פטריות וחגבים מפני שאינם דומים לפרטים שמופיעים בפסוק. לעומתו, רבי עקיבא דורש רבה ומיעט - המיעוט אינו הפירוש של הרבוי, אלא הוא רק יוצא דופן. אם בא רבוי נוסף הוא מרבה את הכל פרט לאותו יוצא דופן. במקרה זה רבי עקיבא דורש שמותר לאדם לקנות בכסף מעשר שני כל דבר מאכל והוא ממעט רק מים ומלח.
4. **פרשה שנשנית** - לדעת רבי ישמעאל מצווה שמופיעה יותר מפעם אחת בתורה מופיעה שוב על מנת שנלמד ממנה דין חדש. ואילו רבי עקיבא סובר שיש לדרוש מחדש את כל הפסוקים וללמוד מהם הלכות.
5. **מופנה** - ניתן ללמוד דינים חדשים בדרך של גזרה שווה, כלומר מילה זהה שמופיעה בשני עניינים שונים מאפשרת ללמוד הלכות שמשותפות לשני עניינים אלו. רבי ישמעאל סבור כי ניתן להחיל גזרה שווה רק אם באחד משני הפסוקים אותה המילה מיותרת. הנחיצות

¹¹ מאורסת. כלומר, בעלה קידש אותה, אך היא עדיין לא נכנסה עמו לחופה ולכן היא עדיין לא נשואה לו.
¹² רבי ישמעאל מחייב במקרה של בת נשואה מוות בחנק שנחשב לעונש קל יותר ממוות בשריפה.

של המילה בפסוק היא אם כן לשם הגזירה השווה. גישה זו מנוסחת במילים 'מופנה להקיש ולדון הימנו גזירה שווה'. לעומתו, רבי עקיבא סבור כי ניתן ללמוד גזירה שווה גם אם אין המילה שממנה לומדים גזירה שווה אינה מיותרת בפסוק.

ישנן שיטות דרשה נוספות המבדילות בין בתי המדרש.

הצעתו של הופמן לחלק את מדרשי התנאים לשני בתי מדרש התקבלה במידה רבה במחקר, וחוקרים שבאו בעקבותיו העמיקו את ההבחנות בין בתי המדרש וזיהו מגוון של מקורות בתוך כל אחד מן החיבורים שונים. **כהנא** טוען כי החיבורים מבית מדרשו של רבי ישמעאל מתאפיינים באחידות יחסית, בעוד שהחיבורים מבית מדרשו של רבי עקיבא שנמצאים בידינו הם נציגים של שלוש עריכות מדרשיות מקבילות. הריבוי של הזרמים בתוך בית מדרשו של רבי עקיבא משקף את המרכזיות של גישתו בסוף תקופת התנאים. העליונות של בית מדרשו של רבי עקיבא מתבטאת גם בכך שהמשנה נערכה בבית מדרשו, וקבלה מעמד של בכורה.

החלוקה המקובלת של מדרשי התנאים לבתי המדרש :

בית מדרשו של ר' ישמעאל	בית מדרשו של ר' עקיבא
מכילתא דרבי ישמעאל לשמות	מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי לשמות
חלקי מדרש שחדרו לספרא לויקרא (שרידים ממכילתות מילואים ועריות)	ספרא לויקרא
ספרי במדבר	ספרי זוטא במדבר
מכילתא דברים	ספרי דברים

האגדה במדרשי התנאים

הופמן נטה להחיל את ההבדלים בין החיבורים לבתי מדרש של רבי עקיבא ורבי ישמעאל גם על החומר האגדי שבמדרשי התנאים. אולם, עם התקדמות המחקר גברה הטענה כי האגדה אינה משקפת באופן פשוט את שני בתי המדרש. **אפשטיין** הראה כי דרכי המדרש, שמות החכמים והטרמינולוגיה באגדה אינם משקפים את אחד מבתי המדרש והסיק כי חלק מהמקורות האגדיים משותף לשני בתי המדרש, ואילו חלק אחר שייך לאחד מבתי המדרש. **פינקלשטיין** סבר כי יש לדון בחומר האגדי במנותק מהחומר ההלכתי ולמיין את החומר האגדי בכל מדרש לרבידים שמרכיבים אותו. הוא הגיע למסקנה כי בבסיס החומר האגדי המקביל בין החיבורים השונים היה חומר כתוב משותף בתקופת התנאים ששובץ עם שינויים קלים בחיבורים.¹³

בחינה מדוקדקת של האגדה מצביעה, לעיתים, על הבדלים עקיבים בגישות בין החיבורים השונים לאורך פרשה מקראית, ועל מאפיינים ספרותיים המבדילים את החומר האגדי בחיבורים. יתכן והחומר האגדי נוצר בבית מדרש שלישי בתקופת התנאים וצורף לחיבורים של שני בתי מדרש אלו. עורכי המדרשים שקבלו את החומר האגדי המשותף שיקעו בו מעט מדרכי הדרשה והטרמינולוגיה של כל אחד מבתי המדרש של רבי עקיבא ורבי ישמעאל. אולם, עדיין לא נערך מחקר שיטתי כולל על האגדה במדרשי התנאים ויש לדון בכל יחידה אגדית בפני עצמה. על אף חוסר הבהירות ביחס לחומר האגדי, נעשו ניסיונות להצביע על שתי גישות תיאולוגית נפרדות

¹³ גם הופמן שיער כי דברי האגדה בתקופת התנאים נכתבו בעוד שההלכות הועברו על פה.

המשתקפות באגדה של שני בתי המדרש.¹⁴ חוקרים רבים דנים בחומר אגדי מצומצם ומנסים להצביע דרכו על גישות שונות באגדה, גם אם הן לא בהכרח משקפות את בתי המדרש של רבי עקיבא ושל רבי ישמעאל.¹⁵

החלוקה של מדרשי התנאים לבתי המדרש של רבי עקיבא ורבי ישמעאל התקבלה במחקר, אך ישנם חוקרים שערערו על חלוקה זאת מסיבות שונות.

אלבק הצביע על כך כי הטרמינולוגיה השווה בכל אחד מקבוצות המדרשים לא נובעת בהכרח מהמקורות של מדרשים אלו, אלא היא תוצר של עורכי המדרשים. מהשוואת המקורות במדרשי התנאים לברייתות המצוטטות בתלמודים עולה כי הטרמינולוגיה האופיינית לבית מדרש אחד מתחלפת בטרמינולוגיה של בית המדרש האחר. אלבק הסיק מכך כי בבתי המדרש של התנאים עדיין לא הייתה טרמינולוגיה קבועה, בבתי המדרש היו מקורות ממקורות שונים ולכל קבוצת מקורות היו מינוחים משלה. העורכים של מדרשי התנאים היו מעוניינים ליצור סגנון אחיד לכל המקורות השונים שמופיעים במדרש ולכן יצרו טרמינולוגיה אחידה והתאימו אליה את כל המקורות שמופיעים במדרש. במסקנתו זו הוא מערער במידה רבה את החלוקה של המדרשים לבתי מדרש על פי המינוחים שמופיעים בהם.

פורטון ערער על החלוקה של המדרשים לבתי מדרש של רבי ישמעאל ורבי עקיבא בעקבות בדיקת דרכי הדרשה המיוחסות להם. פורטון מצא כי בחומר העצום שנמסר מפי רבי ישמעאל אין הוא משתמש ברוב הכלים הפרשניים המיוחסים לו, במיוחד לא במקורות התנאים. רבי ישמעאל עושה שימוש גם בדרכי הפירוש של רבי עקיבא (וכן הפוך) ולעיתים, במחלוקת ביניהם, כל אחד מהם נוקט בשיטת הפירוש האופיינית לחברו. יתרה מזאת, הוא הצביע על כך כי במדרשי התנאים מובאות דרשות משני בתי המדרש באופן שקול, לעיתים בסוף דרשה של רבי ישמעאל תבוא דרשה נוספת של רבי עקיבא שפותחת במילים 'דבר אחר'. מכל זאת מסיק פורטון כי בלתי אפשרי לערוך תיחום ברור בין בית מדרשו של רבי ישמעאל ובית מדרשו של רבי עקיבא, או אף להניח כי היו קיימים שני בתי מדרש בתקופתם עם דרכי פרשנות מנוגדות למקרא. פורטון משער כי קביעת הנורמה של דרכי הפרשנות השונה של רבי עקיבא ושל רבי ישמעאל היא למעשה תוצר של האמוראים.

בשל הבעייתיות של שיוך המדרשים לבתי מדרש מציע **הר** את המיון הנייטרלי של המדרשים לשתי קבוצות קבוצה א' וקבוצה ב'.

לשונם וזמנם של מדרשי התנאים

לשון מדרשי התנאים היא עברית המקבילה ללשון המשנה. והחכמים המוזכרים בה הם תנאים, ואמוראים מהדור הראשון. נתונים אלו מצביעים על כך שמדרשים אלו נוצרו בתקופת התנאים ונערכו מעט לאחר תקופת התנאים במאה השלישית. בדעה זו מחזיקים רוב החוקרים. אולם, **אלבק** בדק את שאלת היחס בין התלמודים לבין מדרשי התנאים הידועים לנו, על ידי השוואת המקורות התנאיים המצוטטים בתלמודים למקורות שנמצאים בידינו במדרשי התנאים. הוא מצביע על סגנון לא עקיב של ציטוט, כלומר, מקורות המופיעים לפנינו בחבור אחד – למשל

¹⁴ **השל** בספרו 'תורה מן השמיים באספקלריית הדורות' דן בגישות התיאולוגיות השונות המבדילות בין שני בתי המדרש.

¹⁵ **הירשמן** משווה בין שיטתו של ר' עקיבא במשנה באבות ג, יב, ובין ספרי במדבר המשקף את בית מדרשו של ר' ישמעאל, ביחס לשאלת בחירת ישראל. הוא מצביע על כך כי שיטת ר' עקיבא מתארת האצלת תכונות א-לוהיות על האנושות כולה ועל ישראל בפרט. כל בני האדם קבלו צלם א-לוהים, אך ישראל קבלו יחס של בנים וניתן להם כלי של הבורא- התורה. לעומת שיטת ר' ישמעאל שכל בני האדם שווים ומעמד מיוחד בפני הבורא ניתן לקבל רק על ידי שהאדם יהפוך עצמו למשרת לבורא בכך שיעסוק בלימוד תורה.

*** טיוטה *** למקור המאמר ראה הספר [מבוא למדרשים מאת ענת רייזל](#)

במכילתא דרבי ישמעאל מצוטטים בתלמוד כל פעם באופן אחר- פעם בשם תניא, פעם תני ר' ישמעאל ופעם תני ר' שמעון, דבר זה מעיד על כך שכל ציטוט נלקח מאוסף אחר. פעמים רבות ברייתות המופיעות בתלמודים לא מופיעות במדרשי התנאים שלפנינו, ואף אם יש הקבלות ביניהן הן שונות בתוכן ובסדרן. הוא הגיע למסקנה, כי התלמודים לא מצטטים את מדרשי התנאים שלנו, ולפיכך הם לא הכירו אותם. מקור תנאי אחר עמד בפני התלמודים וממנו הם ציטטו את הברייתות, וממקור זה הגיעו גם ברייתות למדרשי התנאים שלפנינו. מסקנה זו הובילה את אלבק לקבוע את תיארוך עריכת מדרשי התנאים לסוף תקופת האמוראים. בעקבותיו, הציע **הר** את המחצית השנייה של המאה הרביעית או תחילת המאה החמישית כתאריך עריכת מדרשי התנאים.

מלמד הראה כי מדרשי התנאים מצטטים לעיתים מהמשנה ומן התלמוד, ומכיוון שקשה לתארך ציטוטים מן התלמוד הוא טוען כי עריכתם מאוחרת לעריכת המשנה.

התאריך המקובל לעריכת מדרשי התנאים הוא כאמור המאה השלישית, אולם יש לבחון כל מדרש בפני עצמו ואת יחסו למדרשי התנאים האחרים.

ביבליוגרפיה חלקית

1. ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט.
2. י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים: משנה תוספתא ומדרשי הלכה, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים ותל אביב תשי"ז.
3. ד"צ הופמן, מסלות לתורת התנאים, תל אביב תרפ"ח.
4. מ' הירשמן, 'חביבים ישראל: תפיסות חלוקות בבתי המדרש של ר' ישמעאל ור' עקיבא', עטרה לחיים, מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופ' חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 79 – 86.
5. מ' כהנא, המכילותות לפרשת עמלק, ירושלים תשנ"ט.
6. ע"צ מלמד, פרקי מבוא לספרות התלמוד, ירושלים תשל"ג.
7. Stemberger, Introduction to the Talmud and Midrash, 1996, pp. 291 – 296.